

MOGUĆNOSTI PRIDRUŽIVANJA CRNE GORE EVROPSKOJ UNIJI S ASPEKTA KRITERIJUMA KONVERGENCIJE

dr Mimo Drašković, docent

Rukovodilac odsjeka Menažment u pomorstvu

Univerzitet Crne Gore, Fakultet za pomorstvo u Kotoru

rookie@t-com.me, + 382 68 583 622

Sažetak: Integracioni procesi su posledica globalizacije i fenomen koji obuhvata mnoge društveno-ekonomske aspekte. Crna Gora je u poziciji da izvrši direktan prelaz iz tranzicije u integraciju, pri čemu mora izvršiti nominalnu, realnu, strukturnu i institucionalnu konvergenciju. U radu se analizira uslovljenost dostignutog ekonomskog, institucionalnog i društvenog razvoja Crne Gore s Kopenhaškim kriterijumima konvergencije, kroz prizmu pridruživanja EU. Pokušavaju se definisati osnovne karakteristike savremene opšte i posebno ekonomske pozicije Crne Gore u procesu pridruživanja EU. Ukazuje se na direktnu zavisnost brzine pridruživanja od odlučnosti u realizaciji reformi, odnosno od ispunjavanja predviđenih evropskih kriterijuma i standarda, kao i mogućnosti alternativnih razvojnih strategija.

Ključne riječi: Evropska unija, Crna Gora, pridruživanje, Kopenhaški kriterijumi, konvergencija

POSSIBILITIES OF ACCESSING THE MONTENEGRO TO THE EUROPEAN UNION FROM THE ASPECT OF CONVERGENCE CRITERIA

Abstract: Integration processes are the result of globalisation and phenomenon which include a lot of social – economic aspects. Montenegro is in position to do a direct crossing from transition to integration, through nominal, actual, structural and institutional convergence. This paper analyses the achieved economic, institutional, and social development of Montenegro according to the Copenhagen convergence criteria, through the prism of accessing the EU. Also, this paper is trying to define basic characteristics of modern general and special economic position of Montenegro in the process of joining the EU. This paper points out two facts: direct condition between speed of accessing the EU and resolution in realisation reforms, in order to satisfy all the European requirements and possibilities of alternative developing strategies.

Keywords: European Union, Montenegro, Accession, Copenhagen Criteria, Convergence

1. UVOD

U 63-godišnjem razvojnem periodu Evropska unija (EU) je brojnim “talasima” integracija ne samo omasovljena, nego je ojačala teritorijalno, demografski, ekonomski, institucionalno, infrastrukturno, geopolitički i u mnogim drugim aspektima. Sve države članice povezuju zajednički ekonomski i drugi interesi, svijest o potrebi evropskog civilizacijskog sinergizma i dinamičke saradnje na zajedničkom tržištu, u jedinstvenim institucionalnim okvirima.

Proces pridruživanja EU uvijek je bio složen, naporan, zahtjevan, dugoročan i postupan. Čini se da je taj proces danas teži nego ikad. Pa ipak, činjenica je da je strategija pridruživanja ostala nepromjenjiva i potpuno transparentna, jer podrazumijeva postizanje stabilnog i održivog ekonomskog razvoja (mjereno raznim ekonomskim pokazateljima), uz jačanje konkurentnosti sopstvenog tržišta i postizanje određenih institucionalnih promjena. Sve navedeno, pored evidentnih kriznih uslova i njihovog dugoročnog reprodukovanja otežava pridruživanje ostalih država kandidata sa područja Jugoistočne Evrope (JIE).

Navedene države se stalno i javno deklariraju da je pridruživanje EU njihov dugoročno najznačajniji politički i ekonomski cilj. Ali, na tom putu stoje brojne prepreke, koje počev od institucionalnih organičenja, preko nedovoljnog niva razvijenosti u raznim društvenim i ekonomskim oblastima, pa do slabe konkurentnosti. Posebno je zabrinjavajuća činjenica što se veoma sporo sprovode institucionalne promjene, za koje se zna da generišu i direktno uzrokuju skoro sve ostale probleme. Navedena konstatacija se može objasniti jedino željom nomenklatura vlasti da što duže zadrže status quo, koji štiti njihove interesne, svojinske, lobističke, upravljačke i druge pozicije. Prednje objektivno protivurječi imperativu demokratskih, civilizacijskih, razvojnih i ekonomskih promjena, koje treba da dovedu do maksimalno moguće eliminacije sociopatološke fenomenologije i do ambijenta koji će biti kompatibilan postojećem društvenom, ekonomskom, institucionalnom, pravnom i drugom okruženju EU [3].

U ovom radu upotrebljavamo uopšteni izraz konvergencija država kandidata, misleći na institucionalne, ekonomske, pravne, političke i druge oblike (aspekte) konvergencije, u smislu da slabije razvijene države vremenom treba da sustižu razvijene države. Ako se zanemare institucionalni oblici konvergencije, za koje vjerujemo da će se najteže ispuniti (zbog postojanja sistema jakih i umreženih alternativnih institucija), sljedeći po značaju su ekonomski oblici i kriterijumi konvergencije. Za njih je precizirano da moraju da zadovolje tri vrste uslova i to kako slijedi [3]:

- *nominalni* (zahtjev od država kandidata da udovolje kriterijumima iz Maastrichta i Kopenhagena, kao i institucionalnim kriterijumima iz Madrida, 1993),
- *realni* (smanjivanje razlika u nivou ekonomske razvijenosti prema raznim pokazateljima: BDP per capita, nivo zarada, ravnoteža realnog valutnog kursa, ljudski kapital, nivo produktivnosti, stabilnost cijena, održiv ekonomski rast, poreska i sudska regulacija biznisa, suzbijanje kriminala i korupcije, finansijska stabilnost) i
- *strukturni* (finansijska otvorenost, mobilnost faktora proizvodnje, visoko učešće međusobne trgovine, sličnosti privrednih struktura između država).

Svi navedeni kriterijumi su poznati i široko razmatrani u literaturi, zbog čega nije potrebno da se ponavljaju. međutim, značajno je pomenuti da se u literaturi [3, s. 225] ukazuje na razne situacije u kojima su mogući konflikti između nominalne i realne konvergencije (npr. veće stope inflacije često prate veće stope ekonomskog rasta, ostvarenje veće produktivnosti može izazvati inflaciju itd.). Takođe je potrebno ukazati na nespornu činjenicu da postoji direktno proporcionalna zavisnost između brzine i uspešnosti sprovođenja tranzicijskih (institucionalnih, ekonomskih i drugih) reformi i šansi za pristupanje EU. Najzad, ne smiju se zanemariti skeptična mišljenja pojedinih autora (a bogami i naroda) koji vjerovatno opravdano postavljaju pitanja tipa: hoće li članstvo u EU zaista biti dobitak za kandidate, hoće li oni biti ravnopravni partneri, hoće li biti isplativa izdvajanja za članstvo u EU itd.

2. INTEGRACIONI IZAZOVI ZA DRŽAVE KANDIDATE

Ekonomska suština integracija se sagledava sa nekoliko osnovnih aspekata: mobilnost faktora proizvodnje, konkurentnost proizvoda i usluga, jednakost i/ili sličnost stimulativnih mjera ekonomske politike, institucionalizovano nadnacionalnog i dr. Praksa EU pokazuje da je od svih oblika savremenih međunarodnih ekonomskih integracija (zone slobodne trgovine, carinske unije, zajedničko tržište, ekonomska zajednica) *ekonomska unija* najveći stepen ekonomske integracije raznih država.

Kao i po mnogim drugim značajnim ekonomskim pitanjima, ne postoji teorijska saglasnost u pogledu načina, kriterijuma i efikasnosti ekonomskog i institucionalnog integrisanja. Liberalno orijentisani ekonomisti insistiraju na forsiranju tržišnog regulisanja i uklanjanju vještački stvorenih carinskih i necarinskih prepreka slobodnoj trgovini (J. Viner, J. Meade, R. Lipsey, G. Haberler i dr.). Suprotne stavove zastupaju predstavnici raznih pravaca institucionalizma, polazeći od neophodnosti planiranja tržišnih odnosa i postojanja opšte strategije i politike privrednog razvoja. Pri tome se protekcionisti zalažu za regionalnu zaštitu nacionalnih privreda (P. Streeten, K. Rothschild i dr.), a dirižisti u ekonomskim integracijama vide mogućnosti regionalnog (nadmacionalnog) proširenja i jačanja državne uloge u međunarodnim ekonomskim odnosima (G. Myrdal, J. Tinbergen i dr.). S druge strane, praksa izbjegava polarizaciju navedenih teorijskih stavova, i relativizuje je i zasniva se na njihovoj realnoj i racionalnoj kombinaciji i kompromisu [3].

Sve savremene međunarodne integracije se uklapaju u logiku globalizacijskih procesa. One se realizuju funkcionalno (međunarodne institucije tipa WTO, IMF i dr.) i regionalno (teritorijalno - EU, ASE-AN, CEFTA, NAFTA, APEC), a zasnivaju se na tri osnovna principa: *otvorenost* (transparentnost), *poštovanje različitosti* (specifičnosti) i *kohezija* (zajedništvo) poslovne kulture. Pridruživanje EU kao ekonomski mnogo razvijenijem području predstavlja višestruki izazove za sve države kandidate. Mnoge razvojne disproporcije i heterogenosti (institucionalne, političke, ekonomske – na mikro i makro nivou, geografske, demografske i dr.) su prisutne i u samoj EU, a posebno kod država kandidata. Međutim, one se nivelišu strogo definisanim tzv. *minimalnim kriterijumima*, koje mora da ispuni svaka nova država kandidat za pridruživanje. Naravno, podrazumijeva se institucionalna obaveza EU da pomaže u smanjivanju navedenih razlika i osposobljavanju država kandidata [3].

CG je po broju stanovnika i površini teritorije manja čak i od najmanjih postsocijalističkih država članica EU (Slovačka, Litvanija, Letonija, Slovačka i Estonija), a približno je jednaka s Kiprom, Luksemburgom i Maltom. Iako navedeni pokazatelji mogu da predstavljaju prednost i/ili nedostatak uprocesu prilagođavanja, njihova uticaj, ipak, najviše zavisi od pravilno izabrane razvojne strategije, stepena njene implementacije i brzine institucionalnih i strukturnih prilagođavanja. Naravno, u tome je možda najvažnije pravilno i dosljedno forsiranje i iskorišćavanje sopstvenih komparativnih prednosti, uz aktivnu promociju pozitivnih specifičnosti i stalno jačanje kadrovskih potencijala (znanja) u svim oblastima i na svim nivoima.

Da bi se prednje ostvarilo, CG mora mnogo energičnije i odlučnije da krene u stvaranje stabilnog i stimulacionog demokratskog i poslovnog ambijenta. On podrazumijeva političku sta-bilnost, vladavinu prava, realne i kvalitetne institucionalne promjene, brz razvoj infrastrukture i savremena strukturna prilagođavanja. Sve su to preduslovi za dugoročno privlačenje inostranih investitora, koji su do sada dolazili više zbog crnogorskih prirodnih ljepota i nekretnina, ali i (perceptivno) sociopatološkog karaktera pojedinih privatizacija značajnog finansijskog iznosa, nego zbog povoljnog poslovnog ambijenta.

Osnovni integracioni izazovi svih država odnose se na koristi i troškove koji nastaju od pridruživanja - upor. [6, ss. 370-371]. Kao osnovne koristi navode se: smanjenje transakcionih troškova, veće tržište, ekonomija obima, investiciona ulaganja i poboljšani ekonomski i politički položaj u međunarodnim odnosima. U osnovne troškove navode se: izdvajanja cca 2% iz BDP za skupu regulativu (ekologija, zaštita potrošača, administracija, sudstvo i sl.), doprinos briselskom budžetu (1,24% od BDP), prenošenje dijela suvereniteta, smanjenje direktnih stranih ulaganja itd. Na sajtu Vlade CG uopšteno se navode *opšte koristi* (stabilnost, sigurnost, prosperitet i usvajanje zajedničkih evropskih civilizacijskih vrijednosti), *razvojne koristi* (jasnija razvojna strategija, evropska agenda, brži proces ekonomskih reformi, tehnička i finansijska podrška EU, institucionalizovani know-how i capacity building) i *koristi za građane* (kojima će se povećati životni standard zbog rasta BDP i slobodnog protoka kapitala, roba, ljudi i usluga).

CG dijeli sudbinu većine država Zapadnog Balkana (sa izuzetkom Hrvatske) u pogledu brzine i stepena približavanja EU. Razlozi su brojni, od posljedica ratnih sukoba i ekonomskih sankcija, preko slabih rezultata reformi i njihove sporosti, do sporosti u prevazilaženju brojnih balasta prošlosti i tranzicije (sociopatološke pojave, ugrožavanje vladavine prava i demokratije, slabi rezultati procesa privatizacije, produžena tranzicija, dominacija alternativnih institucija itd.).

3. CRNOGORSKI INTEGRACIONI POTENCIJALI I PROBLEMI PRILAGOĐAVANJA EU

CG je mala država u razvoju svojoj geografskoj veličini i broju stanovnika, ali i po svojem geopolitičkom značaju, veličini tržišta i agregatne tražnje, proizvodnom, investicionom, izvoznom, tehnološkom i ekonomskom potencijalu. Ta njena ključna specifična (dopunjena institucionalnom i infrastrukturnom zaostalošću, kao i dugoročnim kriznim uslovima) uslovljava potrebu brižljivo planiranog selektivnog razvoja i formulisanja odgovarajuće strategije prilagođavanja i približavanja EU. Ta strategija se mora zasnivati na forsiranju

crnogorskih komparativnih prednosti i aktiviranju svih unutrašnjih rezervi, a posebno na prihvatanju dominantne uloge znanja kao jedinog nelimitiranog resursa, čija propulzivnost mnogim terito-rijalno i populaciono malim državama obezbjeđuje zavidno mjesto u međunarodnoj podjeli rada. Međutim, negativna (partijska, lobistička, nepotistička, monopolska i druga) selekcija kadrova predstavlja ozbiljnu prepreku na navedenom (potrebnom) putu.

Pored toga, jasno je da je potrebno ispuniti sve ostale predviđene uslove u pogledu tržišne otvorenosti, izvozne orijentacije i drugih kriterijuma i standarda koje je postavila EU, kako ekonomskih (kupovna moć, stopa privrednog rasta, izvoz u EU i uvoz iz EU, stopa inflacije, stopa nezaposlenosti, javna potrošnja, investicije i dr.), tako i neekonomskih (politička stabilnost, de-mokratizacija, liberalizacija i institucionalizacija društva, zakonitost, savremena infrastrukturna izgrađenost, bezbjednost, sigurnost stranih ulaganja, poštovanje ekoloških i socijalnih standarda, efikasnost pravnog sistema, poštovanje ljudskih prava, usklađenost visokog školstva s Bolonjskim procesom i dr.).

Razmatranje procesa priključivanja države i privrede nekoj integraciji uvijek je povezan s značajnim troškovima prilagođavanja, jer je izgradnja novog društveno-ekonomskog modela neminovnost. Čini se da je uvođenje eura kao jake valute u CG već je dovelo do plaćanja određenog iznosa tih troškova, koje je rezultiralo u velikom stepenu u promjeni relativnih cijena proizvoda i usluga na domaćem tržištu. Navedena tendencija je stimulativno uticala na razvoj preduzetništva i pojedinih tržišta faktora proizvodnje. Djelovanje negativnih tranzicijskih ekonomskih pokazatelja i liberalizacija privrede uticali su na jačanje uvozne zavisnosti i smanjenje domaće proizvodnje, koja još uvijek nije stabilizovana (naprotiv!) To bitno ometa realizaciju strategije pridruživanja EU.

Crnogorski BDP je u 2011. godini iznosio 3.234 mil. €, što predstavlja 5.211 € per capita. Isti pokazatelj računat na bazi snage kupovne moći iznosio je 42% prosjeka EU27. Međutim, zabrinjava i činjenica da je navedeni pokazatelj značajno ispod odgovarajućek indikatora za Hrvatsku (61%) i Sloveniju (84%) – vidi tabelu 1. Uz iste projekcije rasta, procjenjuje se da posmatrani odnos može porasti na 48 % u 2016. godini (prema [4] i [5]). Prednje ukazuje na potrebu dinamiziranja ekonomskog rasta da bi se CG što prije približila standardima evropskih zemalja.

Tabela 1: Pariteti kupovne moći u odabranim zemljama, 2011, EU27=100

Država	BDP per capita prema paritetu kupovne moći	Stvarna lična potrošnja	Indeks cijena
EU 27	100	100	100
Hrvatska	61	59	69
Makedonija	35	40	42
Slovenija	84	81	85
Srbija	35	43	51
Albanija	30	34	43
Bosna i Hercegovina	30	36	51
Crna Gora	42	53	51

Izvor: EUROSTAT

Stvarna lična potrošnja (tabela 1) je značajno iznad razmatranog pokazatelja i iznosila je 53% prosjeka EU27, što se može objasniti, pored ostalog, tendencijom permanentnog zaduživanja u inostranstvu. Indeksi cijena su na nivou od 51% prosjeka EU27. Pokazatelji stvarne lične potrošnje i indeksa cijena su takođe znatno su ispod odgovarajućih indikatora za Sloveniju i Hrvatsku.

I pored potojanja evidentne metodološke neuporedivosti podataka iz raznih izvora, okvirni pregled izabrani makroekonomskih pokazatelja za CG u periodu 2000-2006. godine može se ukratko sumirati na sljedeći način (prema [3], kao i Agenda Ekonomskih reformi Crne Gore 2005-2007; MONSTAT); CBCG; European Commission): BDP per capita (tekuće cijene u €) porastao je sa 1669€ na 2926€; stope realnog rasta BDP su varirale od 1% do 6,5%: stopa nezaposlenosti je smanjena sa 32,7% na 14,7%, a stopa inflacije sa 22,8% na 2,8%; prosječna mjesečna plata je povećana sa 150€ na 377€; % učešća spoljnotrgovinskog deficita u BDP je smanjen sa -45% na -39,2%; deficit platnog bilansa je povećan sa -15,2 na -29,1% od BDP; spoljni dug je 2006. iznosio 504 miliona €, učešće javnog duga u BDP je povećano smanjeno sa 65,7% na 35,6%; izuzetno su povećane strane direktne investicije sa 10,6 na 644 miliona €, siva ekonomija je smanjena sa 32% na 11%.

Crnogorsku privredu je prije globalne finansijske i ekonomske krize, karakterisao je ubrzani rast, koji se uglavnom zasnivao na visokom prilivu stranih direktnih ulaganja. Prosječna stopa rasta BDP u periodu od 2006. do 2008. godine iznosila je 8,7%. Poslije toga je, zbog ekonomskog procesa konvergencije i uticaja globalne ekonomske krize značajno usporen privredni rast, isko se inflacija smanjila na prihvatljiv nivo. Oporavak privrede je počeo u 2010. i 2011. godini, a uslovljen je rastom u sektorima turizam, maloprodaja, informatika i komunikacije, te drugim povezanim aktivnostima. Rast je, takođe, zabilježen u poljoprivredi, proizvodnji i građevinarstvu.

U periodu 2007-2013. godine ključni makroekonomski indikatori su zabilježili apsolutni i relativni rast 2007. godine, da bi odna uslijedio njihov vrtoglavi pad, izazvan uticajem globalne ekonomske krize, koji je pokazao većiku osjetljivost i mnoge slabosti urušene crnogorske privrede. realna stopa rasta BDP je opala da 6,9% u 2008. godini na -5,7% u 2009.

godini, da bi onda uslijedio oporavak, kojim je navedena stopa stabilizovana na nivou od 2,5% (izuzev 2012. godine, kada je iznula svega 0,5%). Stopa nezaposlenosti je porasla na nivo od cca 14%, ali je prosječna plata, ipak, rasla do nivo od 484€, Stopa inflacije je varirala u prihvatljivom rasponu od 0,7%(2010) do 4% (2012), da bi se smanjila na 2,7% (2013). Vjerovatno je najznačajniji i najpogubniji podatak da je javni dug stalno rastao, i t sa 462 miliona € (2007), preko 700 miliona € (2009) na 1971 miliona (2014), što premašuje 58% BDP, od čega je spoljni dug iznosio 1576 miliona € (preko 46% BDP). U slučaju CG je osnovni i objektivni problem mogućnost budućeg servisiranja javnog duga.

4. CRNA GORA I STRATEGIJA „EVROPA 2020“

„Evropa 2020“ je strategija rasta EU za period 2010-2020. godine. Ona je usmjerena na tri međusobno povezana prioriteta (pametni, održivi i inkluzivni rast), koji treba da pomognu državama članicama EU da ostvare visoki stepen zapošljavanja, produktivnosti i socijalne kohezije, kao i da se izbore se sa negativnim efektima nadovezujućih talasa postojeće finansijske i ekonomske krize.

Strategija „Evropa 2020“ propisuje sedam ambicioznih ciljeva vezanih za zapošljavanje, inovacije, digitalizaciju, korišćenje resursa, industrijsku politiku, obrazovanje i borbu protiv siromaštva, koje treba ostvariti do 2020. godine. Pored država članica EU, i države kandidati treba da definišu nacionalne ciljeve u svakoj oblasti rasta i definišu mjere na nacionalnom nivou koje bi se prilagodile razmatranoj Strategiji. Utom smislu je Vlada CG uradila odgovarajuću SWOT analiza crnogorske privrede, i to za tri navedena strategijska pravca rasta (pametni, održivi i inkluzivni). pri tome je uzela u obzir svih 18 oblasti politika pravaca rasta.

Konstatovano je da za CG pametan rast znači smanjenje uvozne zavisnosti i deficita platnog bilansa, povećanje stranih direktnih investicija i produktivnosti. Potrebno je povećati izvoznu konkurentnost domaće proizvodnje. Komparativne prednosti CG mogu doći će do izražaja uz reformu javne uprave i njeno usmjeravanje prema uslugama. U tom kontekstu su kao prioriteta definisani poboljšanje poslovnog okruženja i jačanje ljudskih kapaciteta.

Kao strategijski resursi CG potrebni za održivi razvoj istaknuti su prirodni resursi u oblastima energije, turizma i poljoprivrede. Značajno je i bolje upravljanje javnim i prirodnim dobrima, kao i obnove infrastrukture.

Inkluzivni rast ima za cilj povećanje zaposlenosti svih društvenih grupa, kroz jačanje aktivnih i pasivnih mjera na tržištu rada, cjeloživotno učenje i građansku kulturu. To je način da se podržava socijalna kohezija, odnosno sprječava socijalna marginalizacija i smanjuje siromaštvo.

5. ZAKLJUČAK

Budući novi identitet crnogorske privrede (i društva) mora uvažavati Kopenhaške kriterijume (među kojima dominiraju: visok nivo institucionalizacije, relativno visok i održiv nivo ekonomskog razvoja, konkurentnost i slična infrastruktura i privredna struktura), kao i Maastrichtske i Lisabonske kriterijume. Datum prijema CG u EU i njena uloga u evropskim (i širim) integracijama zavisi od kvaliteta i brine reformskih promjena, koje se moraju zasnivati na prilagođavanju civilizacijskim normama, čiji su nosioci razvijene države.

Za postizanje kvalitetnog novog identiteta CG, pored ispunjavanja navedenih kriterijuma, od presudnog je značaja usavršavanje znanja i kvaliteta usluga, kao i pravilno valorizovanje i efikasno iskorišćavanje sopstvenih komparativnih prednosti. Promjena načina razmišljanja i ponašanja je obavezan uslov za uspješno i ravnopravno pridruživanje CG Evropskoj uniji. Glavnu ulogu stimacionog promotera na navedenom planu moraju odigrati kvalitetne institucionalne i demokratske promjene u društvu, koje moraju biti glavni prioritet, jer su jedini garant ostvarenja ekonomskih i drugih sloboda, realnog preduzetništva, systemske i ekonomske održivosti, prevazilaženja nagomilanih kriznih isociopatoloških problema u privredi i društvu. Kroz navedenu prizmu treba posmatrati mogućnosti i vremenske rokove pristupanja CG Evropskoj uniji.

Čini se da je slaba institucionalizacija (i odnoso jaka kvazi-institucionalizacija) u CG mnogo veća prepreka njenom pridruživanju EU nego makroekonomska situacija. U krajnjem, ova dokazano je da ova druga direktno zavisi od prve.

LITERATURA

1. *Agenda Ekonomskih reformi Crne Gore 2005-2007*, Vlada Crne Gore.
2. Bilas, V. (2005), „Konvergencija tranzicijskih zemalja prema Evropskoj uniji“, *Ekonomski pregled*, br. 56 (3-4), 221-238.
3. Drašković, M. (2008), „Ekonomski razvoj Crne Gore i Evropska Unija s aspekta kriterijuma konvergencije“, *Montenegrin Journal of Economics*, Vol. 4, No. 7, 111-119.
4. *Konkurentnost Crnogorske ekonomije*, Podgorica: Ministarstvo finansija Vrne Gore, 2010.
5. *Pravci Razvoja Crne Gore 2013-2016. godine*, Podgorica: Ministarstvo finansija, 2013.
6. Prokopijević, M. (2005), *Evropska unija: uvod*, Beograd: Službeni glasnik.